

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т.І. Сапельняк

ПИСЕМНІ ВІДОМОСТІ ПРО ТИВЕРЦІВ І УЛИЧІВ (огляд джерел)

Карпато-Причорноморські землі, які в IX-X ст. населяли літописні тиверці й уличі, розташовані на стику Східної, Південно-Східної і Центральної Європи. Тому вони виявилися периферійними щодо різних цивілізацій і держав. Тут сходилися своїми кордонами, сферами політичного, економічного і культурного впливу західний, слов'янський, грецький і східний світи [1.-С.46-49].

Саме таким прикордонним станом цього регіону можна пояснити і характер відображення його історії в письмових джерелах сусідніх держав і народів. Карпато-Причорномор'я сприймалося як “нічийна земля”, яка цікавила іноземних хроністів тільки у світлі політичних домагань їхніх власних держав на ці місцевості. Якщо ж вона входила на якийсь час у сферу “чужої” державності або політичного контролю, то просто випадала з поля їх зору.

Період другої половини IX-X ст. найбільш ґрунтовно висвітлений у давньоруському літописанні. Саме в цей час землі між Карпатами і Чорним морем входили періодично у державну територію або ж у сферу активних політичних інтересів Київської Русі. З повідомлень літописів відомо, які саме народи населяли тоді цю територію, а також і деякі факти їхньої історії.

Ослаблення влади київських князів над далекими від них південно-західними окраїнами призвело до загасання інтересу до них і з боку російських літописців. Ці околиці слов'янського світу до кінця XI ст. опинились в сфері впливу кочівників [2.-С.47-54].

Дослідники історії Карпато-Причорноморських земель відзначають мізерність писемних відомостей для IX-X ст. Дійсно, крім даних російських літописів, ми не знаємо про інші джерела, які містили б конкретні відомості, що вірогідно відносяться до цієї території. Це пов'язано з джерелознавчою потребою використовувати лише безпосередні дані, адекватні досліджуваному часу. Непрямі ж відомості до вивчення походження й історії уличів і тиверців практично не залучалися. А їх чимало. Ми вважаємо за необхідне заповнити цю прогалину й узагальнити всі наявні дані, насамперед, за рахунок джерел іноземного походження. Таке узагальнення здійснюється вперше.

При групуванні джерел за темою, ми виділяємо:

1) Писемні джерела давньоруського походження. Це дані “Повісті временних літ” (далі в тексті – ПВЛ), руських літописів;

2) Писемні джерела іноземного походження. Це – грекомовні твори візантійських істориків і письменників, латиномовні твори європейських авторів – польських, германських, угорських, англійських, скандинавських тощо), а також повідомлення східних авторів – арабських, перських, вірменських, єврейських, сирійських.

Розглянемо всю цю інформацію із зазначених груп у хронологічному порядку.

Писемні джерела давньоруського походження.

Безпосередні повідомлення про населення Карпато-Причорномор'я містяться в ПВЛ. ПВЛ локалізує тут племена уличів і тиверців і шість разів їх згадує: два рази згадані уличі, два рази – тиверці і два рази – уличі і тиверці разом (один раз в недатованій вступній частині ПВЛ і п'ять разів відповідно під 854 (864), 885, 907, 940 (922) і 944 рр.). Всі відомості про уличів і тиверців,

крім згадки в недатованій частині, пов'язані або з боротьбою проти них київських князів (три повідомлення), або участю тиверців у походах київських князів на Візантію (два повідомлення). З середини X ст. уличі і тиверці в літописах вже не згадуються.

До непрямих свідчень літописів можна віднести відомості про війни і перебування київського князя Святослава на Дунаї, особливо його промову (969 р.) про значення Переяславця і поради Свенельда Святославові стосовно шляху додому в Київ; повідомлення про обставини останнього походу руських на Константинополь у 1043 р.; промову киян про можливість “перейти в грецьку землю” (1069 р.). Для повноти огляду додамо, що термін “толковини”, який відповідає літописному, згадується в “Слові о полку Ігоревім” – у сюжеті “каламутного соню Святослава”.

Отже, вся безпосередня інформація про уличів і тиверців у Карпато-Причорноморських землях зосереджена у згаданих шести літописних повідомленнях. Назвемо їх:

1. Повідомлення про уличів і тиверців у вступній недатованій частині ПВЛ. У ПВЛ, поміщеній у Лаврентіївському літописі, зазначено: “...а уличи и тиверьци сядяху бо по Днестру, присядяху къ Дунаеви. Бе множество ихъ; сядяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до цього дні, и те ся зваху от Грекъ Велика скуфь” [3.-Ч.1.-С.14].

У Радзивілівському літописі і Московсько-академічному списку замість слів “по Днестру присядяху... Днестру” написано: “по Бугу и по Днепру” [3.-Ч.2.-С. 226]. Також “...по Бугу и по Днепру і присядяху къ Дунаеви... оли до моря” написано в Іпатіївському літописі [4.- Т.2.-С. 9-10].

Близькі до варіанта Лаврентіївського літопису (“по Днестру...къ Дунаеви”) повідомлення в І Софійському, Никонівському (Патріаршому), Воскресенському і деяких інших літописах [5.-С.39,8,9,5; 6.-Ч.VII,С.264].

Існує й інший варіант цього повідомлення в Літописці Переяславля Суздальського (Літописці руських царів): “...а уличи, тиверьцы сядяху по Бугу и по Днестру, и до Дунаю, бе множество их и до моря, и есть(ь) град ихъ и н(ы)не спы” [7.-С.41,5].

2. Повідомлення в Новгородському I літописі молодшого ізводу, а також у Воскресенському, І Софійському, Тверському, Новгородському IV і деяких інших, як правило, пізніх літописах під 864 (854) р. про те, що Аскольд і Дір воювали з уличами. “Аскольд же и Диръ...начаста владети и Полянскою землею; и беша ратни и з Древляны и з Угличи” [6.-Ч.7.-С.269; 4.-С.39,10; 8.-С.106]. Ці повідомлення відсутні в ранніх літописах (Іпатіївському, Лаврентіївському), а зустрічаються тільки в тих літописах, де поєднано текст ПВЛ третьої редакції з Київсько-Печерським Початковим зводом 1093 р., що передує йому.

3. Повідомлення ПВЛ відсутнє в Новгородському, а також у декількох пізніх літописах під 885 р. про те, що князю Олегові підкорилися різні племена, а з уличами і тиверцями він вів війну: “И бе обладая Олег поляны, и деревляны, и северяны, и радимичи, а съ уличи и тиверцы имяше рать”[3.-Ч.1.-С.20-21].

4. Повідомлення ПВЛ, яке зустрічається в усіх літописах, крім Новгородського, про участь тиверців у поході Олега на Візантію в 907 р.: “Иде Олегъ на Грекы...поя ж множество варяг, и словень, и чюдъ, и словене, и кривичи, мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины: си вси звахуся от грекъ Велика скуфь”[3.-Ч.1.-С.23-24].

5. Повідомлення Новгородського I літопису молодшого ізводу, Никонівського, І Софійського, Воскресенського і низки інших пізніх літописів під 940 (914; 922) р. про боротьбу київського воєводи Свенельда з уличами і про їхнє переселення з Нижнього Дніпра в район між Бугом і Дністром [8.-С.109-110; 5.-С.26; 4.-Т.39.-С.15; 6.-С. 277].

Найбільш повно збережений варіант цього повідомлення в Комісійному списку Новгородського I літопису. Під 922 р. він сповіщає: “Игорь же сядяше в Киевѣ княжа, и воюя на Древляны и на Угличи. И бе у него воевода, именемъ Свенделдъ; и примучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Свенделду. И не вдадѣшется единъ град, именемъ Пересечень; и седе около его три лета, и едва взя. И беша сядяще Углице по Днепру вънизъ, и посемъ приидоша межи Бъгъ і Днестръ, и седоша тамо” [8.-С.109]. Під 940 р. літопис далі повідомляє: “А се лето яшася

Уличи по дань Игорю, и Пересечень взят бысть. В се ж лето дасть дань на них Свенделду” [8.-С.110].

6. Останнє повідомлення в ПВЛ про участь тиверців у поході князя Ігоря на Візантію в 944 р.: “Игор же совокупив вои многи, варяги, Русь, и поляны, словени, и кривичи, и теверьце, и печенегии наа, и тали в нихъ поя, поиде на Греки въ лодяхъ и на конихъ...” [3.-Ч.1.-С.33-34]. Це повідомлення про участь тиверців у поході існує у більшості літописів за винятком Новгородського І літопису.

Отже, назву “уличі” у тій або іншій формі “відають” усі літописи. Назву ж “тиверці” жодного разу не згадує Новгородський І літопис.

Уличів, під назвою “ультінов” згадує і Костянтин Багрянородний при описі “Пачинакії”. На правому березі Дніпра кочували чотири печенігські роди, що складали так звані феми: “...фема Гиасихопон соседит с Булгарией, фема Нижней Гилы соседит с Туркией, фема Харавои соседит с Росией, а фема Иавдиертим соседит с подплатежными стране Росии местностями, с ультинами, дервленинами, лenzанинами и прочими славянами” [9.-С.157].

Писемні джерела іноземного походження.

Англійські джерела. Одне із найбільш ранніх англійських середньовічних джерел “Орозій Короля Альфреда” (кінець IX ст.) при описанні земель на півночі від Дунаю повідомляє, що “...к северу от хоротов лежит земля Мэгда, а к северу от земли Мэгда находятся серменды (курсив наш – Т.С.) до самых Риффейских гор” [10.-С. 23].

Це повідомлення не дуже зрозуміле. Якщо про хоротів відомо, що це “слов’янське плем’я, яке Альфред локалізує до сходу від даламентів, що живуть нібито в районі північно-східніше Моравії” [10.-С.27-28] і в яких можна припустити хорутан або хорватів руського літопису, що займають район Східного Прикарпаття, то локалізація землі Мегда сумнівна. І неясно, хто такі “серменди”.

Інший англійський автор Гервасій Тільберійський (прибл. 1150-1235 рр.) у главі VII свого твору “Імператорські дозволя” пише, що “между Грецией (Візантією –Т.С.) и Руссией обитают геты, планеты и кораллы, самые свирепые среди язычников, употребляющие в пищу сырое мясо” [10.-С.66].

Усі три етноніми, що вжиті Гервасієм Тільберійським, не піддаються явній ідентифікації. Формула “...самые свирепые среди язычников, употребляющие в пищу сырое мясо” досить поширена в середньовічній європейській літературі. Вона використовується в польських і германських джерелах для характеристики не тільки кочівників, наприклад, язичників-прусів. Проте тлумачі бачать у “гетах”, “планетах” і “коралах” тільки кочове або напівкочове населення [10.-С. 66].

Скандинавські джерела. У “Сазі про Тідрека Бернського”, яка перекладає давньогерманський епос, існує самостійний сюжет – “Сага про Вількіна”. “Вількіни” ототожнюються дослідниками з балтійськими західнослов’янськими вільцями, що мають спільне походження з уличами давньоруських літописів. Сага розповідає про те, що військо вількінів при поході на Русь залишилося в її межах [11.-С.136-149]. Це повідомлення, можливо, відбиває свідчення давньогерманського епосу про зв’язок балтійських вільців, добре відомих германцям, з уличами.

Польські джерела. У главі 39 Великопольської хроніки (поч. XIV ст.), що увібрала в себе твори Галла Аноніма і Вінцентія Кадлубка (1160-1223 рр.), повідомляється про похід краківського князя Казимира Справедливого (1138-1194) на м. Берестьє: “...Казимир, собрав отряд воинов, в году от Р.Х. 1182 пошел против него и его князя и ...его [город] атаковал и захватил. ...И двинулся лагерем в направлении к Галичу... вместе с князем владимирским и галицкой знатью, а также с многочисленными отрядами избранных тибианцев (курсив наш – Т.С.) и парфян ...храбро на него нападает” [12.-С.122].

М.М. Карамзін під “тивианцями” (або “тибианцями”) припускає тиверців російських літописів [13.-С.194-195]. Так само вважали Г. Енгел і П. Шафарик [14.-С.213]. Дійсно, в одному з перших польськомовних видань Хроніки Вінцентія Кадлубка в Словнику до хроніки

говориться: “tibianeī - rodzaj zaciężnego wojska” [15.-С.93-94]. Так само звучить фраза із тієї ж глави 14 книги IV Кадлубка в “Історії Яна Длугоша”: “Adept namque Dux Belzii Vfeuooldus, cum principibus Laodomirienfium, cum Halicienfium pricipuis, cum electis Tibianorum turmis, cum Parthorum millibus vrbis fubfidio” [24.-С.287]. Очевидно, що термін “тибияны” або “тибианцы” є назвою власною – назвою з конкретним політичним або етнічним змістом, таким же, як “Parthorum” – “парфяне”, “парти”.

“Тибиянцы” ще до епізоду з походом на Берестьє в 1182 р. двічі згадані Вінцентієм Кадлубком: у 1096 р. вони разом з угорцями допомагали польському князю Владиславу проти його сина-бунтівника Збігнєва; а в 1145 р. брали в облогу з князем Владиславом II Познань [14.-С.213]. Обидва повідомлення не дають підстави сумніватися, що під “тибиянами” (“тибиянцами”) треба розуміти певну етнічну групу населення.

Твердження М.М. Карамзіна і П. Шафарика з приводу ідентифікації “тибиянцев” не спростоване. Можна думати, що в наведених уривках із творів раньопольської хронографії дійсно говориться саме про тиверців, тобто про населення, що могло мешкати в Карпато-Причорноморських землях у період, зазначений польськими хроністами.

Угорські джерела. У період “пошуку батьківщини” угорцями – “honfoglalas” (близько 896 р. – Т.С.) є прямі свідчення про їхнє перебування на Нижньому Дунаї наприкінці IX ст. [20.-С.95]. Угорці також проникали в Панонію через перевали Північних і Східних Карпат [17.-С.148,157].

В основі всіх відомих нині угорських хронік лежить загальний протограф – твір “Діяння угорців” (Gesta Ungarorum), що датується близько середини XI ст. Від протографа походять три твори: “Діяння угорців” – твір Симона Кезаї (або магістра Акоша) останньої чверті XIII ст.; “Ілюстрована хроніка” (т. зв. Віденська) Марка Кальті (1358 р.); і твір “Діяння угорців” Аноніма – нотарія угорського короля Бели III, що писав в 1196-1203 р. [20.-С.268-285; 19.-С.131-148; 17.-С.431-434,441-442].

Найбільш розгорнута характеристика цих подій постає в роботі Аноніма, основними джерелами для якої слугували хроніка “Діянь” XI ст. і народні легенди. Існує вказівка Аноніма на те, що територію Панонії до приходу угорців населяли слов’яни, болгари, влахи, “вівчарі римлян” і “римляни” [19.-С.140-141]. Про те, що Панонію до приходу угорців населяли слов’яни (у тому числі тиверці й уличі), повідомляє і ПВЛ [3.-Ч.1.-С.21].

Якщо етноніми “слов’яни” і “болгари” не викликали суперечностей, то в решті вбачали римлян Траяна, кельтів, болгар, гетів, готів, франків і ін. Відомості про перебування на території Панонії і Трансильванії слов’ян (у тому числі тиверців і уличів) із часів усунення гунського панування в середньому Подунав’ї містяться й в іншому угорському творі – “Діянні угорців” Шимона Кезаї [20.-С.275-276].

В іншому свідченні Аноніма говориться про приєднання до Альмоша при його прямованні на нову батьківщину “многих из Русов”. Це свідчення Аноніма В.П. Шушарін пов’язує зі спробою пояснити походження слов’ян Угорщини, сліди яких в його час зберігалися в топоніміці країни [19.-С.142]. Дійсно, в літературі висловлювалася думка про те, що з угорцями в Закарпаття могла піти і частина уличів [21.-С.158-159].

Всі ці повідомлення можуть вважатися доречними для встановлення часу підпорядкування уличів і тиверців київським князям.

Германські джерела. Відомі повідомлення Анонімного Баварського географа, а також “Хроніка” Регінона, абата Прюмського монастиря, що довів свою оповідь до 906 р. Ці джерела повідомляють про місця початкового перебування угорців у Східній Європі і про перехід їх під тиском печенігів у Панонію через землі тиверців. У “Листі Бруно Кверфуртського до короля Генріха II” розповідається про подорож місіонера в Київ, а потім у печенізькі кочовища між Дніпром і Дунаєм [22.-С.45-56]. Цим підтверджуються дані Костянтина Багрянородного про печенігів в Північному Причорномор’ї, що межували з тиверцями.

У Хроніці Адама Бременського (помер близько 1080 р.) “Діяння архієпископів гамбурзької церкви” також містяться свідчення про Русь і сусідні народи – фінно-угрів, аланів, кочівників-тюрків, а також про якийсь народ – “вільці” (wilci) (можливо, уличі - Т.С.) [22.-С.144].

Повідомлення “Слов’янської хроніки” Гельмольда (близько 1110 р. – близько 1177 р.) [23.-С.5-13; 24.-С.325-328] про Карпато-Причорномор’я базуються, як правило, на оповідях Адама Бременського. Він також серед західнослов’янських племен згадує вільців – лютичів (уличів – Т.С.).

У творі “Діяння Фрідріха” Отон Фрейзінгенський, розповідаючи про межі Угорщини, повідомляє про те, що на північному сході від неї знаходиться “равнинная страна печенегов и фалонов (половців – Т.С.)... Она была открыта для грабежей гуннов...затем находилась во владении аваров... вильцев и, наконец, вышедших из Скифии венгров, которые и теперь ее населяют” [24.-С.302].

Про те ж пише в 1186 р. і інший німецький середньовічний історик і письменник Готфрід Вітерборський у творі “Пантеон”: “Гостеприимная земля безвозмездно дает свои пиршества посевам. Там изобилие плодородных виноградников и полей, деревьев, лугов, рек, рыб, озер. Там Дунай находит свой первый исток, а Венгрия, Рутения, Греция дают ему прибежище” [20.-С.346].

Повернемося до повідомлення Анонімного Баварського географа, або до “Опису міст і областей на півночі від Дунаю, або Баварський Географ” (“*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii sive Geographus Bavarus*” septentrionalem [22.-С.5-26; 25.-С.7-51; 26.-С.35-41].

“Опис” являє собою компілятивну географічну записку вченого ченця про перелік племен і народів, що були ближніми і дальніми сусідами Франкської держави. Текст містить великий каталог етнізмів (багато з яких не піддаються ідентифікації), розкиданих від Ельби до Волги і від Дунаю до узбережжя Балтійського моря. Джерело має неосяжну історіографію [22.-С.5-26; 25.-С.7-51; 26]. Його зараз прийнято датувати приблизно серединою IX ст. [25.-С.7-11; 26.-С.35-40].

Повідомлення Географа розпадається на дві різні за стилем частини. Перша містить опис народів – найближчих сусідів франків, друга – дальніх. Польський історик Х. Ловмянський поділяє племена, згадані в другій частині “Опису...” на чотири групи: дунайську, сілезько-лужицьку, балтійську і вісло-чорноморсько-каспійську [25.-С.10-11]. У трьох фрагментах “Опису...” згадані етнізми, що мають відношення до історії Карпато-Причорномор’я:

“...Унлізи (у деяких перекладах – унліци) – численний народ, 318 міст” (“*Unlizi. populus multus. civitates CCC.VI-II*”);

“...Атторози (у деяких перекладах – аттороси) мають 148 [міст], народ дуже лютий” (“*Attorozi. habent CXL.VIII. populus ferocissimus*”);

“...Каціри, 100 міст. Русси. Форшдерен ліуди. Фрешіти. Шеравіци (у деяких перекладах – серавіци). Луколані. Унгаре” (“*Caziri. civitates. C. Ruzzi. Forsderen. liudi. Fresiti. Seravici. Lucolane. Ungare*”) [26.-С.13-15].

Ототожнення “унлізів” і “атторози” Баварського Географа відповідно з уличами і тиверцями руського літопису має давню, що склалася ще з часів П. Шафарика, традицію. Унлізи. Ототожнення цього етнізму з уличами є узвичаєним [25.-С.26-28; 26.-С.59-60; 22.-С.25].

Атторози. Молдавські історики М.П. Тельнов, П.П. Бирня та інші не сумніваються в ототожненні “атторози” з тиверцями ПВЛ, традиційно посилаючись на думку П. Шафарика [27.-С.15; 28.-С.190]. Дійсно, “атторози” входять у групу з п’ятьох етнізмів на -gozi у Баварського Аноніма. Не виключена тюркська або іранська атрибуція цих назв [25.-С. 26]. Тому “тюркське походження” атторози Географа дозволяє зближувати останніх із тиверцями ПВЛ.

Шеравіци (серавіци), Луколані. Ці племена згадуються в одній групі з русами, хазарами й угорцями і, можливо, входять у південну “чорноморську” групу племен Баварського Географа.

Етнізм “серавіци” історики намагалися співвідносити з жителями півночі, зара, кривичами, іжорою і навіть печенігами на Дніпровському правобережжі. М.Б. Свердлов локалізує загадкових “seravici” у районі між Дністром і Дунаєм і пов’язує цю племінну назву з назвою двох однойменних рік Серет, притоків Дністра і Дунаю. З огляду на те, що руськими джерелами в цьому регіоні локалізуються уличі і тиверці, М.Б. Свердлов вважає, що, можливо,

уличі і тиверці – більш пізніша племенна назва, що пішла від територій, зайнятих ними, у той час як “seraici” було або більш давньою назвою цих племен, або іншим плем’ям [22.-С.23-24].

Щодо племені “луколані”, згаданого Баварським Географом поруч із “серавіці”, дослідники вказують на його безумовну слов’янську належність і пов’язують походження його назви з лукою, лукомор’ям. М. Рудницький висловив припущення, ніби луколані не що інше, як ще одна назва уличів і локалізує їх у районі “Онглоса” (Буджака – Т.С.). Деякі дослідники (у тому числі і П. Шафарик) вважають, що “луколані” тотожні слов’янському етноніму “лучані”, засвідченому як у східних (стосовно жителів волинського Луцька) так і в інших слов’ян [25.-С.45]. Такого ж погляду дотримується і М.Б. Свердлов. На його думку, “луколані” походить від чорноморського лукомор’я – узбережжя Чорного моря на захід від Дніпровського лиману. На підставі того, що “луколані” названі в “Географі” поруч із “серавіці”, дослідник припускає, що луколані жили південніше своїх сусідів серавіців на березі Чорного моря в Лукомор’ї (див. вище локалізацію “серавіці” за М.Б. Свердловим) [22.-С.24].

Повідомлення окремих європейських середньовічних авторів. З них відзначимо дані з твору епохи раннього європейського середньовіччя “Getica”, написаного в VI ст. Йорданом [29]. У ньому можна знайти дані про долітописну історію уличів.

У “Чеській хроніці” (“Chronica boemorum”) Козьми Празького (1045-1125) – канонника і декана капітулу собору св. Віта використовується переказ історичної легенди про війну чехів і лучан (уличів – Т.С.) [30.-С.100-102]. Подібні ж свідчення можна знайти в “Історії лангобардів” Павла Діакона (725/730-799?) – італійського письменника й історика [31.-С.480].

Грецькі джерела. Твори візантійських авторів посідають важливе місце в дослідженні багатьох проблем, що виникають при вивченні історичного життя населення Карпато-Причорномор’я в IX-X ст. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Почнемо з Прійска Панійського, що брав участь в 448 р. у посольстві імператора Східної Римської імперії Феодосія II до Аттіли [32.-С.81-96]. Збережені фрагменти його нотаток, зокрема свідчення про мешканців поселень на шляху в ставку гунів (знаменитий напій “медос”) і мови, якими говорять скорені гунами народи, мають важливе значення для вивчення долітописної історії уличів.

У творі відомого історика VI ст. Прокопія Кесарійського “Війна з готами” [33; 32.-С.183-185] є відомості про походження етноніма “уличі”. Такі ж відомості про звичаї слов’ян є у творі “Відповіді на запитання” іншого візантійського автора середини VI ст. Псевдо-Кесарія. Повідомлення цього автора свідчать про тотемні уявлення у світогляді слов’ян у “дунайський” період [32.-С.254]. Подібні дані є й у праці візантійського хроніста Іоанна Малали [32.-С.265; 34.-С.1-29], а також Агафія Мірінейського [35; 32.-С.292]. Агафій повідомляє про плем’я ультінзурів, що може бути пов’язане етнічною кровністю з літописними уличами.

У творі VII ст. візантійського автора Георгія Пісиди “Іракліада” (629 р.) є дані про тотемні витоки походження етноніма уличі [31.-С.71].

Два візантійські автори – Феофан Сповідник (близько 760-818) і Патріарх Ничипора (758-829) [36; 31.-С.221,248] у своїх творах “Хронографії” і “Бревіарій” подають відомості про перебування орди протоболгарів Аспаруха в Нижньому Подунав’ї, а також дані для локалізації Онглоса (Буджака) в Карпато-Причорноморських землях. Останнє має велике значення в зв’язку з етимологізаціями племінної назви уличів і їхньої локалізації.

Мабуть, із усіх грецьких авторів першорядне значення має твір візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. Цей твір складений в 948-952 р. [9.-С.5]. Відомості Костянтина важливі для з’ясування локалізації літописних уличів. Його свідчення про “підплатіжність уличів” Русі допомагає визначити дату підпорядкування уличів київським князям. Деякі описання Костянтина розповідають про тотемні уявлення слов’ян. Костянтин Багрянородний – єдиний автор, що повідомляє більш-менш докладно про далматинських слов’ян – тервуניан у ранній період їхньої історії. Тервуниани, можливо, пов’язані спільним походженням із тиверцями. Про тих же тервуниан повідомляє й інший твір візантійської літератури “Продовжувач Феофана. Життєписи візантійських царів” [37.-С.122].

“Історія” візантійського автора другої половини X ст. Лева Діакона – найбільш повне джерело для вивчення комплексу проблем, пов’язаних з історією Карпато-Причорномор’я в цю епоху. У ньому ж містяться відомості про тотемні уявлення у східних слов’ян, у тому числі опис язичницького похоронного обряду воїнів Святослава в період боїв біля Доростолі [38.-С.78-79].

Михайло Пселл, автор твору “Хронографія” (XI ст.), пише про обставини останнього походу руських на Константинополь у 1043 р., пов’язуючи їх з міцністю влади київських князів у Карпато-Причорномор’ї в цей час [39.-С.95-97].

Східні джерела. Свідчення арабських авторів про Карпато-Причорноморські землі дуже невизначені [42]. Відомо, що арабські автори при описі територій в Європі, заселених слов’янами, не були достатньо інформовані в географічних і етнічних визначеннях. Інколи, навіть неясно, яких слов’ян розуміти під “Ас-Сакаліба” арабських джерел – західних або східних. Сходознавцями давно визнано, що “арабські письменники середньовіччя, як правило, не виділяють територіальну або державну розбіжність слов’янських народів” [40.-С.209]. У зв’язку з цим складно виявити у величезному масиві творів арабської ранньосередньовічної літератури, свідчення, які б точно відносились до Карпато-Причорноморських земель.

І все ж в арабського автора Мутахара Ал-Макдісі (X ст.) [41.-С.308-310] є свідчення про час підпорядкування руським князям уличів. Вони ж містяться в повідомленнях східних авторів – Ібн-Хордадберга (IX ст.), Ібн-Русте (X ст.), Ал-Марвазі, Анонімного перського географа X ст., перського автора Гардізі XI ст. – про сутички русів з угорцями в період пошуку останніми батьківщини [19.-С.177-178; 42.-С.387-408; 43.-С.148,159].

Дані про уличів містяться у творах Ал-Масуді (X ст.), у матеріалах “єврейсько-хазарського листування” X ст., повідомленні про народ Uglisnus у Йосипа Бен-Гуріона [44.-С.31]. Свідчення про зв’язки з уличами і тиверцями містяться також у єврейського хронографа середини X ст. “Книга Юсипон” [45.-С.30-39]. Повідомлення про народ “Улах” є і в “Географії” вірменського автора Вардана (пом.1271 р.) [46.-С.176].

Таким нині постає наявний фонд наративних відомостей про тиверців і уличів у сучасному джерелознавстві. Його стислий опис і узагальнення і є метою цієї статті.

Джерела та література

1. Добролюбський А.О., Сапельняк Т.І. Характерні риси історико-культурного процесу на південному заході України // Південний архів (історичні науки). – Херсон, 2000. – Вип. III.
2. Добролюбський А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986.
3. Повесть временных лет / Подготовка текста, статьи и комментарии Д.С. Лихачева. – М.; Л., 1950. – Ч. I-II.
4. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 1962. – М., 1962; Т. 39: Софийская первая летопись по списку И.Н. Царского. – М., 1994.
5. ПСРЛ. – Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
6. ПСРЛ. – Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856.
7. ПСРЛ. – Т. 41: Летописец Переяславля Суздальского (Летописец русских царей). – М., 1995.
8. Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (НПЛ) / Под ред. А.Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. – М., 1991.
10. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1979.
11. Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1987.
12. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. (перевод и комментарии) / Сост. Л.М. Попова, Н.И. Щавелева. – М., 1987.
13. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т. – М., 1989. – Т. 1.
14. Шафарик П.И. Славянские древности. – Т.1.– Кн. I, II; Т.2. – Кн. I, II, III. – М., 1848.
15. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ея значеніе въ русской истории // Труды Третьяго Археологического Съезда въ Россіи, бывшаго въ Кіеве въ августѣ 1874 года. – Томъ второй. – Київъ, 1878.
16. Барсов Н.П. Очерки исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. – Изд. 2. – Варшава, 1885.

17. Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961.
18. Шушарин В.П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
19. Бибииков М.В. Новое издание латинских и византийских источников // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981 г. – М., 1983.
20. История Венгрии: В 3 т. – М., 1971. – Т. 1.
21. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956.
22. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX-первая половина XII в. / Составление, перевод, комментарий М.Б. Свердлова. – М.; Л., 1989.
23. Гельмольд. Славянская хроника / Предисловие, перевод и примечания Л.В. Разумовской. – М., 1963.
24. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Середина XII – середина XIII в. / Составление, перевод, комментарий М.Б. Свердлова. – М.; Л., 1990.
25. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993.
26. Назаренко А.В. Русь и Германия в IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. – М., 1994.
27. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв.: Автореф. дисс... канд. истор. наук. – Л., 1990.
28. Бырня П.П. К проблеме градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья // Древности Юго-Запада СССР (I – середина II тыс. н.э.). – Кишинев, 1990.
29. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. – М., 1960.
30. Флоря Б.Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981.
31. Иловайский Д.И. Разыскания о начале Руси. – М., 1882.
32. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 1 (I-VI вв.). – М., 1991; Т. 2 (VII-IX вв.). – М., 1995.
33. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. – М., 1950.
34. Истрин В.М. Первая книга Хроники Иоанна Малалы // Записки Императорской академии наук по историко-филологическому отделению. – Т. 1. – № 3. – СПб, 1897.
35. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер. М.В. Левченко. – М., 1996.
36. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана. "Бревиарий" Никифора. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1980.
37. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей – СПб., 1992.
38. Диакон Лев. История / Пер. М.М. Копыленко. – М., 1988.
39. Пселл Михаил. Хронография / Пер. Я.Н. Любарского. – М., 1978.
40. Калинина Т.М. Арабские источники по истории славянства // Древнейшие государства на территории СССР. – 1981. – М., 1983.
41. Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Туттахара-ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2.
42. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
43. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1958. – Т. 4.
44. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.
45. Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX-XI веков. – Смоленск, 1995.
46. Шушарин В.П. Этническая история Восточного Прикарпатья IX-XII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков. – К., 1972.

SUMMARY

In the article represents all the known fund of written testimonies about the tivertzi and the ulitchi, the tribes who lived in the Carpathian – Black Sea – Region. This generalized vision of the point discovers some new perspectives for further studies of the origin, development and historical destiny of the mentioned tribes.